

Νύχτα και ημέρα, γράφουν οι ειδικοί, ο Άγιος Αντώνιος έκανε ασκητικούς αγώνες με τους οποίους νέκρωσε τα σκιρτήματα των παθών, έφτασε στο βαθμό της απάθειας, πέρα από τα όρια της ανθρώπινης φύσης. Μετά από είκοσι ολόκληρα χρόνια άσκησης στην έρημο της Αιγύπτου και αφού έφθασε σε ύψη πνευματικής τελείωσης, εμφανίσθηκε στον κόσμο και τότε άρχισαν να συρρέουν γύρω του πολλοί που τον θαύμαζαν ως ασκητή και θαυματουργό. Η φήμη του δημιούργησε πλήθος μιμητών και η έρημος μεταμορφώθηκε σε «πόλη». Σ' αυτήν την «πόλη» ο Μέγας Αντώνιος ήταν ο νομοθέτης και ιδρυτής του μοναχικού βίου. Όταν πέθανε (356), είχε ήδη δημιουργηθεί το κίνημα του ασκητισμού. Γρήγορα εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Πιο πρακτικός, ο σύγχρονός του κι επίσης Αιγύπτιος, όσιος Παχώμιος, αφού μαθήτευσε κοντά στον ξακουστό ησυχαστή, Παλαίμονα, προχώρησε στην οργάνωση των ασκητών. Στα 330, χρονιά που εγκαινιάζόταν η Κωνσταντινούπολη, δημιούργησε στο νησί Ταβένα του Νείλου το πρώτο στον κόσμο κοινόβιο ασκητών. Σύντομα, το κοινόβιο απλώθηκε σε εννιά μοναστήρια, δύο από τα οποία ήταν γυναικεία. Ο πληθυσμός τους έφτανε τα 7.000 άτομα (κατ' άλλους, 3.000). Ο Παχώμιος ήταν ο γενικός διοικητής τους, ώσπου τον σκότωσε η πανούκλα (348). Είναι ο ιδρυτής της κοινοβιακής μοναχικής ζωής: των μοναστηριών. Τα οποία γρήγορα πολλαπλασιάστηκαν και δυνάμωσαν. Κάποια, στο πνεύμα του Αγίου Αντωνίου. Άλλα, στο πνεύμα του όσιου Παχώμιου. Τα πολλά, στο πνεύμα του Εφραίμ.

Το πρώτο χοντρό ψέμα αφορά τη δημιουργία της μονής Βατοπεδίου και δεν είναι του Εφραίμ. Σύμφωνα με την παράδοση, ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α' καμιά πενήντα χρόνια μετά το κοινόβιο του Νείλου. Επειδή, λέει, η Παναγία έσωσε τον γιο του που, παιδί ακόμη, ναυάγησε κοντά στις ακτές του Άθω: Τον έβγαλε στη στεριά και τον απέθεσε κοντά σε μια βάτο. Γι' αυτό, λέει, το μοναστήρι ο Θεοδόσιος το είπε Βατο-παίδιον. Και η Παναγία ήταν εκεί γύρω, επειδή το τρίτο πόδι της Χαλκιδικής της ανήκει: Ήταν, λέει, όταν η Παναγία μαζί με τον ευαγγελιστή Ιωάννη παρέπλεαν τον Άθω και αντιμετώπισαν φοβερή θαλασσοταραχή. Αποβιβάστηκαν στον χώρο, όπου σήμερα βρίσκεται η Μονή των Ιβήρων. Η Θεοτόκος θαύμασε το τοπίο και ζήτησε από τον Κύριο να της δώσει δώρο όλο το βουνό. Τότε ακούστηκε φωνή που έλεγε: «Έστω ο τόπος ούτος κλήρος σος και περιβόλιον σον και παράδεισος, έτι δε και λιμήν σωτήριος των θελόντων σωθηναι».

Μόνο που ούτε η Παναγία ούτε ο Ιωάννης, μόνοι ή ως συνταξιδιώτες, πέρασαν από εκεί. Και την εποχή του Θεοδόσιου ούτε καν απλοί ασκητές υπήρχαν στον Άθω. Πρώτος γνωστός

μας ησυχαστής αναφέρεται ο όσιος Πέτρος ο Αθωνίτης που εγκαταστάθηκε εκεί στα τέλη του Ζ' αιώνα. Και η μονή Βατοπεδίου χτίστηκε καμιά εξακοσαριά χρόνια μετά το «θαύμα».

Ως τότε, τα ανά την βυζαντινή επικράτεια μοναστήρια είχαν μεταβληθεί σε πανίσχυρους οργανισμούς. Άλλωστε, από την εποχή του Ιουστινιανού (μέσα του ΣΤ' αιώνα), τα μοναστήρια ήταν οι μόνοι ανταγωνιστές των φεουδαρχών. Μέσα στην αβεβαιότητα της παραγμένης εποχής των επιδρομών, των λεηλασιών και των ληστειών, οι φτωχοί και ανυπεράσπιστοι κάτοικοι της υπαίθρου άρχισαν να συρρέουν στα μοναστήρια ή να μπαίνουν με τη θέλησή τους κάτω από την προστασία των πλούσιων και δυνατών γειτόνων, που είχαν την ευχέρεια να συντηρούν ιδιωτικό στρατό για τη δική τους προφύλαξη. Σ' αυτόν τον κόσμο, όμως, τίποτα δε γίνεται χωρίς αντάλλαγμα. Έτσι, οι μικροϊδιοκτήτες μετατρέπονταν σε υποτελείς των προστατών τους: Πελάται στα ελληνικά, *clientes* στα λατινικά. Σιγά σιγά, οι προστατευόμενοι άρχισαν να αναγνωρίζουν στον προστάτη δικαίωμα επικαρπίας πάνω στα δικά τους χωράφια. Η πρώτη αυτή συναλλαγή γρήγορα μετεξελιχθηκε σε αρπαγή. Με τη βία ή με τον εκφοβισμό, οι μεγαλοϊδιοκτήτες άπλωναν τη γη τους προσαρτώντας στα κτήματά τους τις μικρές ελεύθερες ιδιοκτησίες. Στα χρόνια του Ιουστινιανού, η εκκλησιαστική και η «λαϊκή» φεουδαρχία ήταν πια παγιωμένη κατάσταση στην ύπαιθρο.

Ο ανταγωνισμός λαϊκών φεουδαρχών και μοναστηριών πήρε μεγάλες διαστάσεις στα τέλη του Στ' αιώνα, με τις μονές να μετατρέπονται σε ένα είδος «ασύλου» για δικό τους όφελος.

Ένας από τους διαδόχους του Ιουστινιανού ήταν ο Μαυρίκιος (582 - 602). Χρειάστηκε να επιστρατεύσει όλη το δυναμικό της αυτοκρατορίας για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο των Αβάρων. Ο λαός, όμως, ελάχιστα ενδιαφερόταν ακόμα για την τύχη της Κωνσταντινούπολης. Κατά χιλιάδες οι άνδρες έσπευδαν να μπουν στα μοναστήρια και να γίνουν καλόγεροι για να αποφύγουν τη στράτευση. Ο Μαυρίκιος έβγαλε διαταγή, που απαγόρευε στους ηγουμένους να δέχονται νέους άνδρες ώσπου να περάσει ο αβαρικός κίνδυνος. Οι μοναχοί απάντησαν ζητώντας την καθαίρεσή του.

Μια λαϊκή εξέγερση ξέσπασε, με επικεφαλής τον εκατόνταρχο Φωκά. Λαός και στρατός

εισέβαλαν στο παλάτι, συνέλαβαν τον Μαυρίκιο, σκότωσαν μπροστά στα μάτια του και τους πέντε γιους του, έσφαξαν και τον ίδιο, έστησαν τα έξι κεφάλια σε δημόσια θέα, πέταξαν τα ακέφαλα πτώματα στη θάλασσα, ξετρύπωσαν την αυτοκράτειρα Κωνσταντίνα και τις κόρες της, τις βασάνισαν και, τελικά, τις έσφαξαν. Οι εξεγερμένοι απλώθηκαν στην πόλη, συνέλαβαν κι έσφαξαν όποιον αριστοκράτη βρήκαν μπροστά τους κι, όταν η καταστροφική μανία καταλάγιασε, αναγόρευσαν αυτοκράτορα τον αρχηγό τους στις σφαγές, άσημο εκατόνταρχο Φωκά. Ήταν η εφαρμογή στην πράξη του συνθήματος «ο λαός στην εξουσία». Η αριστοκρατία χρειάστηκε οχτώ χρόνια για να «αποκαταστήσει την τάξη», με τον Ηράκλειο (610). Έναν αιώνα αργότερα, η φεουδαρχία αναγκάστηκε να συνασπιστεί με την εκκλησία, μπροστά στον κοινό κίνδυνο που λεγόταν Λέοντας Γ' ο Ίσαυρος (717 – 741).

Ο Λέοντας αυτός θέλησε να επαναφέρει τη δικαιοσύνη στον λαό του, αλλά άνοιξε δυο πολύ άγρια μέτωπα. Το ένα με τους φεουδάρχες, των οποίων τη βουλιμία προσπάθησε να σταματήσει, και το άλλο με την εκκλησία, της οποίας τις δραστηριότητες προσπάθησε να περιορίσει, καθώς μύριζαν εκμετάλλευση. Φεουδάρχες και εκκλησιαστικοί συνασπίστηκαν και τελικά επιβλήθηκαν αλλά χρειάστηκαν περίπου 150 χρόνια για να το κατορθώσουν, καθώς οι πιο πολλοί Ίσαυροι αυτοκράτορες στάθηκαν συνεπείς συνεχιστές του Λέοντα. Η πάταξη της θρησκοληψίας αποτολμήθηκε με το ανέβασμα των εικόνων ψηλά, ώστε να μη χρειάζεται να προμυτιζούν οι πιστοί προκειμένου να προσκυνήσουν. Και η πάταξη της ληστρικής συμπεριφοράς των «δυνατών», όπως αποκαλούνταν οι φεουδάρχες, επιχειρήθηκε με τον «Γεωργικό Κώδικα», που απαγόρευσε την κατάληψη γαιών, καθιέρωσε τη δωρεά μικρών κληρών στους στρατιώτες των οποίων έληγε η θητεία και επέβαλε την καλλιέργεια των κρατικών κτημάτων από τον στρατό.

Όλα αυτά τελείωσαν το 843, χρονιά της νίκης των εικονολατρών και του μοναχισμού. Αρχίζει η εποποιία των χρυσόβουλων.

Χρυσόβουλο είναι το επίσημο δημόσιο έγγραφο (περγαμηνή) αυτοκρατορικού διατάγματος που φέρει χρυσή σφραγίδα και την υπογραφή του μονάρχη. Αφορά κυρίως δωρεές σε μοναστήρια και εκκλησίες, αν και στο τέλος κατάντησε να περιέχει παροχή προνομίων προς κάθε κατεύθυνση, ακόμα και σε Βενετσιάνους και Γενουάτες εμπόρους. Χαρακτηριστικό χρυσόβουλο είναι αυτό του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, του 1301, προς τον μητροπολίτη Μονεμβασίας, που υπάρχει στο Βυζαντινό Μουσείο. Κοσμείται με τη μορφή του αυτοκράτορα (με επίσημη στολή και το έμβλημα των Παλαιολόγων) να παραδίδει το έγγραφο στον Χριστό, προστάτη της μητρόπολης Μονεμβασίας.

Τα μοναστήρια έγιναν τόπος συγκέντρωσης των σπουδαιών. Κατά τον Η. G. Beck («Η Βυζαντινή χιλιετία»), σ' αυτά ζητούσαν άσυλο αυτοκράτορες, ανώτεροι αξιωματούχοι και μέλη της αριστοκρατίας. Όχι λίγοι από αυτούς είχαν εκθρονιστεί ή ανατραπεί. Αποσύρονταν εκεί, εκούσια ή αναγκαστικά, για να αποφύγουν τα χειρότερα. Για πολλούς, το μοναστήρι ήταν καταφύγιο που πρόσφερε ασφάλεια από εξωτερικές, ολότελα υλικές σκοτούρες, όπως η φορολογία, η στρατιωτική θητεία κ.ά. Άλλοι γίνονταν μοναχοί, αφού είχαν παντρευτεί και ασκήσει δημόσιο αξίωμα, ενώ υπήρχαν και εκείνοι που γίνονταν καλόγεροι σε ηλικία συνταξιοδότησης. Κάποιοι για να βουλευτούν καθώς οίκοι ευγενείας της προκοπής δεν υπήρχαν, άλλοι για να προλάβουν το εισιτήριο για τον παράδεισο. Με τα πολλά, τα μοναστήρια απέκτησαν αίγλη. Και την εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο, καθώς οι υψηλοί μοναχοί έγιναν το μέσο συναλλαγής με την εξουσία. «Για τις ανάγκες τους», τα μοναστήρια «αποδέχονταν» τη δωρεά ολόκληρων περιοχών που γίνονταν ιδιοκτησίες τους, μαζί με τους κατοίκους, τα σπίτια και τα χωράφια τους. Των οποίων η παραγωγή κατευθυνόταν στις αγορές ως μοναστηριακό εμπόρευμα.

Η μεγάλη ακμή του φαινομένου (από τον Ι' αιώνα) συνδυάστηκε με την ίδρυση πολλών νέων μοναστηριών. Όταν, για παράδειγμα, ο ένδοξος στρατηγός Νικηφόρος Φωκάς, μετά από μύριες περιπέτειες, τα βρήκε με τον κολλητό του, όσιο Αθανάσιο, τον έπεισε (963) να κτίσει ένα μοναστήρι στον Άθω για να φιλοξενήσει και τους δυο. Ο Αθανάσιος ξεκίνησε να κτίζει τα «κελλία» και την εκκλησία της Μεγίστης Λαύρας, σηματοδοτώντας την ίδρυση της ιερής πολιτείας. Μόνο που ο Νικηφόρος Φωκάς, αντί για μοναχός, βρέθηκε αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Αθανάσιος έσπευσε στη βασιλεύουσα να διαμαρτυρηθεί. Ο Νικηφόρος τον διαβεβαίωσε ότι το αυτοκρατορικό ήταν προσωρινό κι ότι θα πήγαινε στον Άθω, μόλις τέλειωνε το μοναστήρι. Δεν πήγε ποτέ καθώς τον δολοφόνησε η αυτοκράτειρα (969) για τα μάτια του Ιωάννη Τσιμισκή. Όμως το μοναστήρι της Μεγίστης Λαύρας ολοκληρωνόταν. Στη διάρκεια του κτισίματος, τρεις μοναχοί από την Αδριανούπολη, οι Αθανάσιος, Νικόλαος και Αντώνιος, πήγαν στον Άθω και ζήτησαν να μείνουν πλάι στον όσιο. Αυτός τους πρότεινε να πάνε λίγο παρακάτω και να κτίσουν καινούριο μοναστήρι. Είναι η μονή Βατοπεδίου. Δεν υπάρχει στις λίστες του 972, υπάρχει σ' αυτές του 985, οπότε κάπου εκεί ανάμεσα ιδρύθηκε. Καμιά πενήντα χρόνια αργότερα, ο Άθως ήταν γεμάτος μοναστήρια. Ο αυτοκράτορας (1042 – 1055) Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος απαγόρευσε την είσοδο λαϊκών στην περιοχή και την χαρακτήρισε «Άγιον Όρος». Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ι' Δούκας με βούλα του 1060 καθιέρωσε το άβατο. Κι ο Αλέξιος Α' Κομνηνός υποχρέωσε όσες οικογένειες λαϊκών υπήρχαν ακόμα εκεί, να μεταναστεύσουν στην

Πελοπόννησο. Με χρυσόβουλό του (1114), ο Άθως ονομάστηκε κι επίσημα Άγιο Όρος.

Άλλωστε, ο Αλέξιος Α' Κομνηνός δεν είχε πρόβλημα να υπογράψει χρυσόβουλα. Ένα, του 1082, απαλλάσσει τους Βενετσιάνους εμπόρους από τον φόρο στα λιμάνια. Άλλο, του 1088, χαρίζει στον Όσιο Χριστόδουλο Λατρινό ολόκληρη την Πάτμο για να χτίσει εκεί μοναστήρι. Όρος του χρυσόβουλου αυτού όριζε ότι στο νησί δεν έπρεπε να υπάρχουν γυναίκες αλλά ο Χριστόδουλος τον παρέβλεψε, για χάρη της μακροημέρευσης του εκκλησιαστικού αυτού τσιφλικιού.

Η αρπαγή ολόκληρων περιοχών με αυτοκρατορική διαταγή ήταν κάτι συνηθισμένο. Έγγραφο του 1304 αναφέρει ότι ολόκληρο χωριό κοντά στο Μούδρο της Λήμνου ανήκε στη Μονή Μεγίστης Λαύρας. Κι ολόκληρη η περιοχή Μούδρου (1800 στρέμματα) χαρίστηκε στη μονή Βατοπεδίου με χρυσόβουλο του Ιωάννη Παλαιολόγου, του 1362. Ο Ιωάννης εκθρονίστηκε αλλά ανακατέλαβε τον θρόνο στα 1380. Πρώτη δουλειά της μονής ήταν να εξασφαλίσει την κυριότητα της περιοχής που πια είχε αναπτυχθεί σε κανονικό χωριό. Με χρυσόβουλο της ίδιας χρονιάς (1380), ο Ιωάννης της έκανε το χατίρι. Η αγιορείτικη διπλωματία έδρασε και σε πιο δύσκολες στιγμές:

Στα 1430, ο Μουράτ Β' πήρε τη Θεσσαλονίκη. Αντιπροσωπεία μοναχών του Αγίου Όρους τον επισκέφτηκε και δήλωσε υποταγή. Ο σουλτάνος την αποδέχτηκε κι άφησε την πολιτεία του Αγίου Όρους ουσιαστικά αυτοδιοικούμενη. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453), πρεσβεία μοναχών επισκέφτηκε τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή και ζήτησε την προστασία του. Ο Μωάμεθ επικύρωσε το προϋπάρχον καθεστώς. Στην Αθήνα, ο ηγούμενος της μονής Καισαριανής μεσολάβησε να παραδοθεί η πόλη στους Οθωμανούς (1458) και εξασφάλισε προνόμια από τον ίδιο τον Μωάμεθ τον Πορθητή. Οι κατοπινοί σουλτάνοι άφησαν ανέγγιχτη την εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία. Που συνέχιζε να αβγατίζει:

Ο καθηγητής Γιώργος Κουμάντος («Βήμα», 4.5.1981) γράφει:

«Ένα μεγάλο μέρος αυτής της περιουσίας, ίσως το μέγιστο, προέρχεται από δωρεές που έγιναν προς την Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία, για να μην πάρουν τα κτήματα οι κατακτητές. Οι Τούρκοι δε σέβονταν την περιουσία των Ελλήνων αλλά σέβονταν την περιουσία της Εκκλησίας. Έτσι η Εκκλησία εμφανίζεται ως θεματοφύλακας περιουσιών που της δόθηκαν από κατατρεγμένους Έλληνες για να τις φυλάξει και να τις διασώσει. Έτσι όμως, η ιδιοκτησία που υπάρχει κατά τους νομικούς κανόνες, βρίσκεται ηθικά

υπονομευμένη: τα κτήματα αυτά ανήκουν ουσιαστικά στο εθνικό σύνολο...».

Κάτι ανάλογο γινόταν και στην Κρήτη επί ενετοκρατίας και στα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, καθώς το εκεί φορολογικό σύστημα δεν ευνοούσε την ατομική περιουσία. Βόλευε καλύτερα τους κατοίκους της περιοχής, η προσφορά εργασίας στα μοναστήρια και στα διάφορα μετόχια των μοναστηριών, αφού έτσι ελεγχόταν καλύτερα η απόδοση φόρων και αγγαρειών.

Παρ' όλα αυτά, ειδικά το Βατοπέδιο τα βρήκε σκούρα στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Η βαριά φορολογία και οι διαχειριστικές αστοχίες το έφεραν στο χείλος της πτώχευσης. Αναγκάστηκε να ξεπουλήσει σχεδόν ό,τι είχε και δεν είχε από χρυσόβουλα και δωρεές για να καλύψει τις ανάγκες των τότε περίπου 300 καλογέρων του. Μόλις τον 18

αιώνα μπόρεσε να ορθοποδήσει πάλι, χάρη στη βοήθεια από τους τσάρους της Ρωσίας και τους Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας.

(Ποντίκι, 18.9.2008) (τελευταία επεξεργασία, 10.9.2009)